

De plaats van de avondmaalsviering in monumentale hervormde kerken

Regnerus Steensma

Toen in de tweede helft van de zestiende eeuw de kerkgebouwen in een groot deel van Nederland overgenomen werden door de protestanten, werden deze niet alleen ontdaan van alles wat aan de katholieke eredienst herinnerde, maar werd ook de inrichting aan de nieuwe eredienst aangepast. Was in de katholieke periode het hoofdaltaar het beeldbepalend element in de kerkruimte, in het gereformeerde tijdperk met de nadruk op de woordverkondiging werd dat de kansel. Dominant was niet meer het sacrament, maar de preek. Terwijl de doop bij de gereformeerden regelmatig werd bediend, bleef de viering van het avondmaal beperkt tot enkele malen per jaar. Als die viering echter gebeurde, moest er ruimte zijn voor vele deelnemers. De vraag die in dit artikel wordt behandeld is waar die viering in de kerk plaatsvond en of er bij de reformatorische inrichting rekening mee gehouden werd.

1 De voorreformatorische situatie

In het laatmiddeleeuwse kerkgebouw waren er verschillende plaatsen van handeling. De voornaamste handeling, het opdragen van het misoffer, vond plaats bij het altaar, hetzij het hoofdaltaar in het koor, hetzij een der vele zij-altaren verspreid door de kerk. Om verschillende redenen was het aantal altaren steeds verder toegenomen en de meeste stadskerken hadden in de vijftiende eeuw tussen de 20 en de 30 altaren, onder meer voor gilden, godsdienstige broederschappen en voorname families. Ze stonden in kapellen rond het koor, tegen de oostmuur van het dwarspand of tegen de pilaren in het schip. De preek werd gehouden vanaf de preekstoel die pas in de late middeleeuwen zijn intrede deed en meestal aan de zuidzijde van het schip stond. Bij de westelijke ingang stond het doopvont, vaak in een aparte kapel. In het koor stonden de fraai bewerkte koorbanken maar elders in de kerk vond men toen nog slechts weinig vaste banken. Wel was er een aantal losse stoelen of bankjes en dikwijls namen kerkgangers zelf een krukje mee naar de kerk als ze wilden zitten. Dat laatste was niet altijd het geval: men liep dikwijls wat rond, praatte met andere kerkgangers en men verzamelde zich op een bepaalde plaats als daar iets te doen was, bijvoorbeeld bij een altaar als de hostie werd opgeheven of bij de preekstoel als er gepreekt werd.

In 1559 tekende Pieter Breughel een prent, *Fides* genaamd, waarop allerlei activiteiten in een grote laatmiddeleeuwse kerk in beeld zijn gebracht (afb. 1). Rechts zien we een zij-altaar tegen een pilaar met daarvoor een priester die de hostie uitdeelt aan de gelovigen. Geheel links aan het eind staat een priester voor een altaar en heft de hostie omhoog. In het

midden houdt een geestelijke een toespraak vanaf de kansel. Rechtsboven wordt een kind gedoopt bij een fors doopvont. Rechts op de voorgrond bevestigt een priester een huwelijk. De kerkgangers staan of zitten op losse stoelen en bankjes. In het midden heeft Breughel op de voorgrond het beeld aangevuld met de Arma Christi.

Het voorgaande kan ook toegelicht worden aan de hand van de plattegrond van een stadskerk, bijv. die van de St.-Jacobskerk in Den Haag uit 1540 (afb. 2)¹. Naast het hoofdaltaar bezit de kerk 23 zij-altaren. In het koor staan de banken voor de kanunniken. De preekstoel staat in het schip tegen de tweede pilaar uit het westen, waar hij ook bij de Reformatie bleef staan. Pas bij de restauratie van 1957–1963 verhuisde hij (helaas) naar de pilaar bij de koorgrens. Tegenover de kansel staat boven de noordelijke ingang een klein orgel. Niet op de tekening aangegeven is het grote orgel dat tegen de westmuur stond. Aan de zuidzijde van de toren stond het doopvont in de doopkapel.

2 De vorm van de avondmaalsviering

Alvorens de vraag te kunnen beantwoorden waar de avondmaalsviering plaatsvond moet aandacht geschonken worden aan de vormgeving ervan. Wie vandaag de dag een avondmaalsdienst in een hervormde kerk bijwoont zal merken dat deze op verschillende manieren kan plaatsvinden.² In de ene gemeente zit de gemeente aan tafel, in de andere wordt het avondmaal lopend gevierd en in een derde staat men in een kring rond de tafel. De protestantse kerken kennen hieromtrent geen voorschriften en veel hangt af van factoren als de mogelijkheden van het kerkgebouw, het aantal deelnemers en de confessionele setting.³

De praktijk in de eerste eeuwen na de Reformatie is uitvoerig onderzocht door W.F. Dankbaar die de situatie in de Nederlanden als volgt beschrijft.⁴

In sommige gemeenten communiceerde men gaande en staande, in andere — waarschijnlijk de meeste — zat men gezamenlijk aan de avondmaalstafel. Ook in de toediening van brood en wijn, alsmede in de uitreikingsformule bestond er onderscheid. Dit blijkt uit de acta van een aantal Nederlandse synoden in de zestiende eeuw. Reeds het Convent van Wesel (1568) gaf te kennen: "Of het avondmaal zittend of staand gevierd wordt en of er tijdens de viering uit de Schrift gelezen wordt dan wel psalmen gezongen worden, dat maakt naar ons oordeel geen verschil." De synode van Emden (1571) verklaarde: "In den ghemeynen, in

1 C.J. TOEBES: De Grote of St.Jacobskerk te 's-Gravenhage, in *Spiegel der historie* 1968, 357–412.

2 Voorbeelden van de onderscheiden vormen van viering vindt men in R. STEENSMA: *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken* (Baarn 1982) 47–48.

3 Over de inhoudelijke opvattingen ten aanzien van het avondmaal bij de protestanten in Nederland sinds de Reformatie vindt men veel informatie in W. van 't SPIJKER e.a. *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk* (Goudriaan 1980).

4 W.F. DANKBAAR: *Communiegebruiken in de eeuw der Reformatie* (Groningen 1987) 79.

welcken die vrijheit ghegeven wordt te moeghen reformeren, achten wy datmen ghemeyn speysbroodt ghebruicken, ende 't selve in de wtdeyninghe des aventmaels brecken moet. Maer al ghaende of staende of sittende 't avontmael te umfanghen, oordeelen wij middelmatic te sijne. Derhalve sullen die ghemeynten sulcke eene wijze ghebruicken, die hen de allergheleghenste dunckt te sijne." Ook de volgende nationale synoden stonden op het standpunt, dat de gemeenten vrij waren inzake de staende of zittende viering van het avondmaal. Alleen de synode van Dordrecht-1578 voegde eraan toe: "het knyelen nemen wy wt om der superstitie ende het perykels wille van het brood aen te bidden."

Na verloop van tijd werd het aantal gemeenten waar men het avondmaal gaande en staende vierde steeds kleiner. Men ervoer deze viering dikwijls als weinig stichtelijk, zoals blijkt uit de klacht van de zeventiende eeuwse predikant Jacobus Koelman: "Nog slimmer wordt het gemaakt in die plaatsen, gelijk in Vriesland en elders, alwaar al wandelende en staande (sonder eens te gaan aansitten) elk lidmaat het Avondtmaal uyt de hand der Leeraren ontfangt, en zoo passeert naar zijn plaats, zoo dat het geen Maaltijdt meer gelijckt, tegen de eygene instellingh."⁵ Anderzijds kleefde aan de viering aan tafel het bezwaar van de lange duur omdat men vanwege het grote aantal deelnemers in verschillende groepen na elkaar aan tafel moest gaan.

De praktijk van de avondmaalsviering vanaf de Reformatie tot op heden is, zowel naar de vormgeving als de plaats in de kerkruimte, voor de Groninger Martinikerk uitvoerig onderzocht door W.K. van der Veen.⁶ In de stad Groningen vond de overgang naar de gereformeerde eredienst pas plaats in 1594. Op 27 juli van dat jaar werd de eerste preek volgens de nieuwe leer in de St. Maartenskerk gehouden en op 1 december vierde de gemeente voor het eerst het avondmaal in deze kerk. Dat gebeurde in het koor, waar tafels werden opgesteld op de plaats waar voorheen het hoogaltaar stond. Van der Veen uit het vermoeden dat bij de keuze voor het koor mogelijk de situatie in Emden ten voorbeeld heeft gediend waar men reeds jarenlang het koor van de Grote Kerk voor de viering van het avondmaal gebruikte.⁷ Veel Groningse protestanten hadden tijdens de Spaanse overheersing hun toevlucht naar Emden genomen en keerden nu terug met in gedachten de kerkelijke praktijk in de Oostfriese stad. De vormgeving in Groningen was echter duidelijk afwijkend van die te Emden, want terwijl men zich aldaar in groepen aan tafel zette, vierde men in Groningen het avondmaal gaande en staende. In een lange stoet trokken de lidmaten in de Martinikerk van het schip naar het koor alwaar enige predikanten staande bij de avondmaalstafels brood en wijn uitreikten.⁸

In de notulen van de bijeenkomst van de kerkenraad op 26 januari 1614 is sprake van een discussie over de wijze van de viering van het avondmaal waarbij de vraag naar voren komt of het niet wenselijk is op

5 DANKBAAR: *Communiegebruiken* 82.

6 W.K. van der VEEN: Het koor van de Martinikerk te Groningen, in *Mededelingen Instituut voor Liturgiewetenschap* nr. 7 (1972) 15-45.

7 Van der VEEN: Het koor van de Martinikerk te Groningen 24.

8 Van der VEEN: Het koor van de Martinikerk te Groningen 24.

de zittende viering over te gaan. Men nam echter geen besluit tot verandering. In 1650 vormde de lange duur van de viering en de zich daarbij voordoende wanorde onderwerp van bespreking. De predikanten werden gemaand dat de preek niet langer dan een uur mocht duren en voor een ordelijk verloop werd een regeling gemaakt voor de volgorde van de deelnemers: eerst de personen in de banken aan de noordzijde, vervolgens die aan de zuidzijde etc. Soms ontstond er een opstopping doordat het uitdelen van het brood sneller ging dan het aanreiken van de wijnbekers, die ook telkens opnieuw gevuld moesten worden. Teneinde alle daardoor optredende 'confusie' tegen te gaan en 'de al te grote drangh der communicanten' te voorkomen, oordeelde de kerkenraad het in 1674 gewenst te bepalen, dat het brood niet aan velen tegelijk mocht worden uitgereikt.⁹

In 1761 wenste een der predikanten dat het avondmaal naar het voorbeeld van vele andere gemeenten in plaats van gaande en staande in het vervolg 'aan en om tafels' zittend zou worden gehouden; men zou het dan met minder werk en 'schielijker' kunnen doen. Bijna tien jaar later kwam dit voorstel ter tafel bij burgemeesters en raad die bij belangrijke kerkelijke ordevoorstellen meebeslisten. De kerkenraad was van mening dat het avondmaal op deze wijze meer het karakter van een maaltijd zou hebben, dat het gebruik gemakkelijker zou zijn en dat de tijd bekort zou worden. Een commissie uit de magistraat die met leden van de kerkenraad het probleem onderzocht kwam tot de conclusie dat de ruimte in de koren van de Martinikerk en de Akerk ontoereikend was voor de viering zittend aan tafels. Voor de Martini was de meest geschikte plaats de zuidelijke zijbeuk, waar de zogenoemde vrije banken stonden. Zowel voor de Martini als de Akerk liet men twee tafels van twee voet breed en een zodanige lengte, dat 60 personen zouden kunnen aanzitten, vervaardigen, alsmede een aantal banken. Voor het maken van het meubilair en het tafellinnen ontving de kerkvoogdij van de Martini f 150,- uit de kas van de stad. De viering aan tafels in de zuidbeuk bleef in stand van 1771 tot 1970 toen de kerk werd gesloten wegens de restauratie¹⁰. Sedert de afronding van de restauratie in de jaren tachtig wordt het avondmaal lopend gevierd en staat de tafel in het schip bij de kansel.

De praktijk om het avondmaal gaande en staande te vieren heeft in de Groninger Martini vrij lang stand gehouden, langer dan in de meeste andere gemeenten, maar het overleg inzake de problemen die daarmee gepaard gingen zal niet veel afwijken van hetgeen elders gebeurde.

3 De tafelopstelling in schip, dwarspand, zijbeuken of kooromgang van stadskerken

Indien de gemeente het avondmaal aan tafel wilde vieren, werden daartoe lange tafels opgesteld, bestaande uit brede planken op schragen die

9 Van der VEEN: Het koor van de Martinikerk te Groningen 25.

10 Van der VEEN: Het koor van de Martinikerk te Groningen 26.

na afloop weer verwijderd werden. De plaats voor deze tafels varieerde, maar het meest gebruikelijk was in grote kerken het middenschip voor het doophek, het hek dat de kansel omgeeft. Normaal stonden hier stoelen die bij het uitzetten van de tafels gemakkelijk verplaatst konden worden, of was de ruimte leeg. Naast het middenschip werden ook het dwarspand, een zijbeuk of de kooromgang voor de viering gebruikt. Er was geen sprake van voorkeur uit liturgisch principe: men gebruikte de ruimte die daartoe het meest geschikt was.

In de eerste plaats was er de opstelling van tafels in het schip. We vinden deze situatie afgebeeld op het titelblad van een stichtelijk boekje met edities in 1675, 1723 en 1735 (afb. 3). C.A. van Swigchem heeft deze afbeeldingen gereproduceerd in zijn standaardwerk over het protestantse kerkinterieur in Nederland (*Een huis voor het Woord*) en merkt daarbij op dat in de editie van 1675 de tafel niet voor de preekstoel staat en bij de twee latere edities wel.¹¹ Op de oudste afbeelding staat de tafel echter ook in het schip, gezien de overhuifde banken tegen de pilaren links, en is de plaats van de preekstoel in de kerk tamelijk onduidelijk weergegeven. Van Swigchem merkt verder op:

Midden op de tafel de grote schaal met de repen nog ongebroken brood. De kleine schalen met het gebroken brood, en de wijnbekers worden doorgegeven. Op het uiteinde van de tafel een offerschaal. Het geld wordt bij het aan tafel gaan erin gelegd onder een doek. Men zit met ongedekt hoofd (op de prent uit 1675 heeft een toezicht houdende ouderling, aan het uiteinde van de tafel gezeten, die zelf niet communiceert, de hoed op).

Volgens Van Swigchem toont de prent uit 1735 op de voorgrond een lesenaar, maar dat lijkt eerder een persoon op een voorname stoel met in zijn hand een groot boek. Een deel van de gemeente zit aan tafel, anderen zitten op afstand en een deel van de aanwezigen staat of loopt rond.

De opstelling van tafels in het schip treffen we ook heden ten dage nog in verschillende stadskerken aan, zoals in de Joriskerk in Amersfoort, de Janskerk in Gouda, de Noorderkerk in Hoorn en de Bovenkerk in Kampen (afb. 4). In de meeste van deze kerken kunnen ongeveer 80 personen per keer aanzitten en gaat de gemeente in drie, vier of soms vijf keer aan tafel. In een aantal kerken is in de laatste decennia de viering verplaatst van het schip naar het koor omdat bij een afnemend bezoekerstal de ruimte aldaar geschikter is door zijn intimiteit en de inrichting voor de avondmaalsviering eenvoudiger is dan in het schip. In de Bavokerk te Haarlem en de Grote Kerk te Dordrecht vond die verandering in de jaren zestig plaats. In Dordrecht was het voor 1940 gebruikelijk dat men in 10 tot 12 keer aan tafel ging met ca. 60 personen waardoor de dienst vaak duurde van 9 tot 12 uur.

In de tweede plaats was er de opstelling in het dwarspand van een kerk. Deze is afgebeeld op het titelblad van *Eucharistia Sacra of Zedige*

11 C.A. van SWIGCHEM, T. BROUWER en W. van OS: *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984) 212v.

Verhandeling van de Practyke des H. Avondmaals door Dan. le Roy (afb. 5). Dit werk werd in 1702 uitgegeven in Rotterdam. De tekenaar stond met de rug naar het koor en geeft zo een zicht naar het schip waarin op de achtergrond nog een deel van het orgel is te zien. Op de voorgrond staat een lange tafel waaraan aan deze kant één rij kerkgangers is gezeten en aan de andere kant verschillende rijen. In het midden van de tafel staat de predikant met de beker in zijn hand. Hij hoeft niet op de losse banken te zitten maar heeft een stoel. Op de voorgrond schenken twee personen, waarschijnlijk diakenen, de wijn uit kannen in bekere.

Een andere afbeelding van de viering in het dwarspand is de gravure van C. Philips Jr. uit 1784 naar een ontwerp van P. Wagenaar Jr. waarbij ook de naam van het kerkgebouw is genoemd, namelijk de Oude Kerk in Amsterdam (afb. 6). De blik van de tekenaar is hier niet op het schip maar op het koor gericht zodat het koorhek de achtergrond vormt. Aan tafel zitten alleen vrouwen daar de mannen waarschijnlijk in het koor het avondmaal vierden. Ook hier staat de predikant in het midden achter de tafel met de rug naar het koor. De tekenaar geeft het moment weer waarop de bekere rondgaan. Rechts staat op de tafel een hoge offerschaal waarover een doek is gelegd. Het kleine aantal personen aan en rond de tafel is naar alle waarschijnlijk geen juiste weergave van de werkelijkheid, maar had de voorkeur van de tekenaar zodat hij de kleding nauwkeurig kon weergeven.

Een variant op de viering in het dwarspand voor het koorhek is die welke J. Bosboom in 1852 heeft geschilderd in de Geertekerk te Utrecht (afb. 7).¹² Destijds stond aldaar de preekstoel voor het koor en besloeg het doophek een deel van het dwarspand, zodat de avondmaalsviering plaatsvond op de grens van het dwarspand en het schip.

In de derde plaats was er de viering van het avondmaal in een zijbeuk. Hierboven is reeds vermeld dat men in de Martinikerk en de Akerk in Groningen in 1771 hiertoe overging en dat die gewoonte in stand bleef tot 1970 (afb. 8).

In de vierde plaats was er de viering in de kooromgang. In de Stevenskerk te Nijmegen was dit de praktijk vóór de zware beschadiging in 1944. Men gebruikte de kooromgang omdat het schip vol banken stond. De praktijk was dat er dikwijls verschillende bedieningen moesten plaatsvinden, soms wel tien op een zondagmorgen.

G.D.J. Schotel geeft een schets van de tafel die gereed staat voor de viering:

Midden in de kerk, vroeger in het koor, of in den tuin, stond de tafel met zuiver lijnwaad bekleed, waarop weleer "drie tinnen plateelen, een grootere met ghemeynen witten broide, in breede sneden, te voren gesneden, tusschen twee andere van gelycken grootte an beyde syden ydel ende in 't vierkant deser plateelen vier groite ghelasen", thans plateelen en bekere van louter goud, met op den hoofdschotel het in brede repen gesneden brood.¹³

12 G.H. MARIUS en W. MARTIN: *Johannes Bosboom (1817-91)* ('s-Gravenhage 1917) 134.

13 G.D.J. SCHOTEL: *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende*,

4 De avondmaalsviering in het koor van stadskerken

Van Swigchem heeft er op gewezen¹⁴ dat na de Reformatie in verschillende kerken een tiengebodenbord op het koorhek werd geplaatst als een zinvolle toeleiding tot de ruimte waar het avondmaal werd gevierd. Aan de gereformeerde kerkganger werd bij voortdurende betekenis van de verhouding tussen wet en evangelie voorgehouden¹⁵ waarbij de wet, ofwel de tien geboden, diende tot zelfonderzoek en onderkenning van zonden. Van een ieder die aan het avondmaal als de maaltijd des Heren wilde deelnemen werd verwacht dat hij of zij bij zichzelf zou nagaan of er sprake was van een oprechte belijdenis van zonden en van geloof in de verlossing door Christus' offerdood. In het gereformeerde avondmaalsformulier wordt verwezen naar het credo en het onzevader en Van Swigchem wijst erop dat het derhalve zinvol was dat in de ruimte waarin gecommuniceerd werd de teksten ervan op borden te lezen stond. Vaak werd daarvoor de achterzijde van het tiengebodenbord gebruikt. Een voorbeeld daarvan is het bord uit 1658 in de kerk van Rijswijk (Gld.) dat aan de kerkzijde de tien geboden laat zien en aan de koorzijde het onzevader, het credo en teksten die betrekking hebben op de doopopdracht en de inzetten van het avondmaal.¹⁶

Bij de overname van de Grote of St. Bavokerk te Haarlem in 1577 door de gereformeerden werd het koor ingericht als ruimte voor de viering van het avondmaal. Reeds ca. 1580 werd aan de oostzijde van het koor, nabij de plaats waar voorheen het hoogaltaar stond, een groot tekstbord aangebracht. Het altaarretabel met beeldtaal werd als het ware vervangen door een bord met schrifttaal. De teksten aan de koorzijde zijn citaten uit het Nieuwe Testament die betrekking hebben op de instelling van het avondmaal. Ze zijn met forse letters geschilderd en dus voor velen goed zichtbaar. De achterzijde van het bord, dat leesbaar is vanuit de kooromgang, bevat een beschrijving van het Beleg van Haarlem. Volgens D.P. Snoep legt de tekst verband tussen de wonderlijke verlossing van de stad en de verlossing van de mens door het maal van brood en wijn.¹⁷

Het koor werd dus ingericht voor de viering van het avondmaal, maar de ruimte werd verkleind doordat het koorhek drie pilaren naar het oosten werd verplaatst. Op die wijze kreeg men meer ruimte voor stoelen en banken rond de preekstoel. De koorbanken uit 1512 bleven gehandhaafd. Oorspronkelijk waren de banken tweevoudig maar in de Franse tijd, toen de kerk als stal dienst deed, werd de voorste rij verwijderd.¹⁸ Eveneens be-

zeventiende en achttiende eeuw tweede uitgave door H.C. ROGGE (Leiden ca. 1906) 306.

14 Van SWIGCHEM, BROUWER, Van OS: *Een huis voor het Woord* 281.

15 Vgl. R. STEENSMA: 'Lex speculum maledictionis'. De voorstelling van 'wet en evangelie' in het Friese kerkinterieur van de zeventiende en 18de eeuw, in *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 12 (1996) 56–81.

16 Van SWIGCHEM, BROUWER, Van OS: *Een huis voor het Woord* 278–281.

17 D.P. SNOEP: Tekstborden. Liever woord dan beeld, in *De Bavo te boek* (Haarlem 1985) 174–175. Snoep geeft niet aan op welke wijze de tekst dat verband legt en bij lezing van de tekst is dat ook niet zonder meer duidelijk.

18 N.A. ZEMERING: Kerkmeubelen. Raakvlakken van het hemelse met het aardse, in *De*

waard bleef de grote geelkoperen lezenaar uit 1499 waarbij het boek niet op de gebruikelijke adelaar rust maar op een pelikaan. Aan het oosteinde van het koor kwam een eenvoudige preekstoel te staan. Het middendeel bleef vrij en kon ingericht worden met stoelen en tafels (afb. 9).

Van Swigchem vermeldt¹⁹ dat in later tijd de avondmaalsviering werd verplaatst van het koor naar het schip waar tafels op schragen in de ruimte voor de preekstoel werden opgesteld. Hij zegt echter niet wanneer die verandering plaatsvond en waarom dat gebeurde, al is de reden niet moeilijk te veronderstellen: in het schip had men meer ruimte.

In de grote laatgotische hallenkerk van Monnickendam werd het koor bij de Reformatie ingericht als ruimte voor de avondmaalsviering en hier behield het die functie tot op heden (afb. 10 en 11). Het koor wordt aan de schipzijde afgesloten door het koorhek dat waarschijnlijk van omstreeks 1530 dateert, terwijl het aan de drie overige zijden van de kooromgang is afgescheiden door een laag eiken schot dat aan de binnenzijde met wapenschilden is beschilderd. In het oostelijk deel is aan deze afscheiding een vaste bank verbonden, terwijl er in het westelijk deel stoelen langs de wand staan. Bij de avondmaalsviering worden de hier continu aanwezige tafels en banken uitgebreid met tafels op schragen waarbij het geheel in de vorm van een U wordt opgesteld.

In de Oude Kerk te Amsterdam bleven de eenvoudige koorbanken uit het midden van de zestiende eeuw gehandhaafd en werd het koor ingericht als ruimte voor de viering van het avondmaal, welke functie het tot op heden heeft behouden. Toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw een nieuw koorhek werd aangebracht, kreeg dat een opschrift waarin werd verwezen naar de misviering voorafgaand aan de Refomatie. Aan de schipzijde staat: 'T MISBRUYCK IN GODES KERCK ALLENGSKENS INGEBRACHT IS HIER WEER AFGEDAEN IN 'TIAER SEVENTICH ACHT XVE. Aan de koorzijde: MEN MOET OM GODES DIENST EN KENNISS' REYN TE HOUWEN OP 'S WOORDS GRONT NU VOORTAAN, GEEN MENSCHEN INSTEL. BOUWEN. Op het schot dat het koor van de omgang scheidt verwijst een opschrift naar de verwoesting in 1588 van de Spaanse armada ('T HEIJLLOOS VERBONDT GHESINN'T DE WAERHEIJDT UIJT TE ROIJEN ...).²⁰

De voorbeelden van Haarlem, Monnickendam en Amsterdam kunnen met andere worden aangevuld.²¹ Zij maken duidelijk dat in verscheidene stadskerken het koor na de Reformatie werd bestemd voor de viering van het avondmaal en daartoe dikwijls ingericht met vaste tafels en banken.

Bavo te boek (Haarlem 1985) 128-137.

19 C.A. van SWIGCHEM: Protestantse kerkinrichting. Meer ombuiging dan breuk, in *De Bavo te boek* (Haarlem 1985) 78-79.

20 Gaarne betuig ik mijn hartelijke dank aan ds. J.F.N. van Harreveld die mij wees op teksten in andere kerken, met name in Noord-Holland, welke eveneens herinneren aan de veranderingen van de Reformatie.

21 De ontwikkeling in de Grote Kerk te Gouda wordt beschreven in: H. van DOLDER-de WIT: *De St. Janskerk te Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk* (Gouda, z.j. (1994?)) 50vv.

Men zette aldus het gebruik van het koor voor de viering van het sacrament zoals die in katholieke periode bestond op een nieuwe wijze voort. In verschillende gevallen werd de viering naderhand wegens ruimtegebrek naar het schip verplaatst.

5 Verschil in vieringplaats voor mannen en vrouwen

In het voorgaande is gewezen op de praktijk van de viering in het koor in de Oude Kerk te Amsterdam, terwijl een gravure van C. Philips Jr. uit 1784 (afb. 6) een viering laat zien die in het dwarspand vóór het koorhek plaatsvindt. Opvallend is dat aan de tafel alleen vrouwen zijn gezeten en hierin ligt de oplossing van de vraag waar in de Oude Kerk het avondmaal werd gevierd: in het koor of vóór het koorhek. Het was in het verleden in verschillende kerken de gewoonte dat de vrouwen het avondmaal gescheiden van de mannen vierden. Met betrekking tot de Gote Kerk te Den Haag is ons deze situatie bekend uit 1788 toen de kerk een nieuw avondmaalsstel kreeg. Het werd op 11 januari van dat jaar voor het eerst gebruikt bij de vrouwentafel vóór het koor daar het door een dame was geschonken.²²

Tot in een recent verleden was het in verscheidene dorpskerken gebruikelijk dat bij de viering de mannen aan de ene kant van de tafel zaten en de vrouwen aan de andere kant. Ook kwam het voor dat eerst de mannen aan tafel gingen en daarna de vrouwen, waarbij dikwijls een maatschappelijke hiërarchie in acht werd genomen. Tot omstreeks 1940 gingen in het Groningse Oosterwijtwerd eerst de mannen aan tafel met voorop de boeren, gevolgd door de middenstanders en tenslotte de arbeiders. Daarna was de beurt aan de vrouwen: eerst de boerinnen en daarna de echtgenoten van andere gemeenteleden.²³

6 De avondmaalsviering in dorpskerken

Ook voor dorpskerken geldt dat de tafel werd opgesteld waar men daarvoor de meeste ruimte had of kon vrijmaken. In de eerste plaats is dat het brede middenpad tussen de twee bankenrijen, een gewoonte die met name in Friesland nog heden ten dage in diverse kerken in gebruik is. In Oenkerk (afb. 12) reikt deze tafel van planken op schragen van de westelijke ingang deur tot het koor waar een vaste tafel staat. De kerkgangers zitten deels op de dwarsgeplaatste mannenbanken langs de noordmuur, deels op stoelen. Soms zijn de planken op de schragen van ornamentaal schilderwerk voorzien en in een enkel geval van bijbelteksten zoals in Hoorn op Terschelling. De planken met sierlijke zeventiende eeuwse tekstbeschildering zijn aldaar sinds de restauratie (1964–1969) als blad op een vaste tafel gelegd.

22 A. van der WEEL Czn: *Haagse hervormde kerken en kapellen* (Amsterdam 1975) 17.

23 R. STEENSMA: *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen 1974) 46.

In de tweede plaats kan ook in een dorpskerk het avondmaal in het koor worden gevierd, dat echter in tegenstelling met de stadskerken in de meeste gevallen niet door een hek van de schipruimte is afgescheiden. Een voorbeeld is de kerk in Kollum (afb. 13) waar in het koor een zestal zeventiende eeuwse avondmaalsbanken staat en een grote vaste avondmaalstafel die bij de viering met losse tafels wordt uitgebreid. Tot aan de restauratie van 1963–1968 werd hier het avondmaal alleen in het koor gevierd; sindsdien wordt ook in het aangrenzende deel van het schip een tafel opgesteld. De kerk in Ternaard bezit een zeventiende eeuwse avondmaalstafel met bijpassende banken, ingelegd met ebbenhout, die in 1794 vernieuwd werden.²⁴ In het begin van de jaren negentig werd hier de tafel uit het koor gehaald en verplaatst naar het middenpad bij het doophek omdat men hier meer ruimte heeft dan in het koor en aldus meer mensen bij de viering betrokken kunnen worden, ook al blijft een deel van hen in de banken zitten.

Soms laat zich slechts vermoeden hoe de viering vroeger plaatsvond. Een voorbeeld is de situatie in de kerk van Hallum die in het bezit is van een tafel en twee banken, waarschijnlijk daterend uit 1774.²⁵ Sinds 1979 staat de tafel in het middenpad bij het doophek, nadat hij in 1975 was teruggevonden in de toren waar hij in het verleden was opgeborgen.²⁶ Oudere bewoners van Hallum herinneren zich niet dat hij in kerk stond, maar dat moet ongetwijfeld wel het geval geweest zijn. Onwaarschijnlijk is dat hij met de banken in het westelijk deel stond, zoals gesuggereerd wordt op een foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1975 daar dit deel van kerk bestemd was voor de lagere sociale klassen, met name de landarbeiders. Hij kan in het koor hebben gestaan waar nu een aantal kleine banken staat, of in de ruimte voor de kansel die nu deels door stoelen wordt bezet.

Dat de voorgaande voorbeelden alle kerken uit Friesland betreffen heeft deels te maken met het feit dat ik ten aanzien van deze kerken meer onderzoek heb verricht²⁷, deels omdat in het noorden meer vaste avondmaalstafels aanwezig zijn dan elders. Een groot deel van de historische kerkgebouwen van ons land is beschreven in de serie *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, waarvan sinds 1911 reeds 35 delen het licht zagen. Als men de zaakregisters van deze werken naslaat, komt men buiten het noorden slechts in twee delen een avondmaalstafel tegen. Dit betreft zeventiende eeuwse tafels in Lobith en Zevenaar²⁸ alsmede

24 H.M. van den BERG: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland. Noordelijk Oostergo. Deel 2 De Dongeradelen* ('s-Gravenhage 1983) 175.

25 H.M. van den BERG: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland. Noordelijk Oostergo. Deel 1 Ferwerderadeel* ('s-Gravenhage 1981) 154, 183.

26 Vriendelijke mededeling van de heer B. Regnerus die in 1975 koster werd en toen de tafel in eer herstelde.

27 Naast verschillende artikelen verscheen: R. STEENSMA: *Het Friese kerkinterieur. Ge loaf, dood en adel in monumentale beeldtaal* (Leeuwarden 1985).

28 E.H. ter KUILE: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Gelderland. Tweede stuk: Het kwartier van Zutfen* ('s-Gravenhage 1958) 108 en 185.

in Voorschoten een blad voor de avondmaaltafel uit 1702.²⁹ Het grootste aantal tafels is te vinden in het deel Oost-Groningen³⁰ waar in het register liefst vijftien exemplaren uit de zeventiende en achttiende eeuw genoemd worden. Dit wijst ons op de situatie in de provincie Groningen die sterk afwijkt van wat elders in Nederland gebruikelijk is.

7 Vaste avondmaalsruimten in Groninger kerken

Toen ik in 1972 een onderzoek³¹ instelde naar het gebruik van de hervormde kerken in de provincie Groningen bleek dat in dat jaar 35 kerken ingericht waren met een vaste avondmaalsruimte, te definiëren als een duidelijk te onderscheiden ruimte in de kerk die uitsluitend of in hoofdzaak bestemd is voor de viering van het avondmaal en als zodanig ook is ingericht. Oorspronkelijk was dit aantal nog groter want in de loop der tijd verdwenen er acht avondmaalsruimten, met name bij restauraties. Van de 43 ruimten behoorden er twee tot kerken die geen monument zijn, en dus 41 tot monumentale kerken waarvan het totale aantal in dat jaar 148 bedroeg. Dit betekent dat meer dan een kwart van de oude kerken met een dergelijke ruimte was ingericht.

Het grootste deel van deze ruimten bevindt zich in het koor van de kerk, namelijk bij 33 kerken. Bij de vormgeving zijn grote verschillen te onderscheiden, variërend van statige monumentaliteit tot losse eenvoud.

Van monumentale allure is de inrichting in de kerk te Noordwolde (afb. 14). In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het koor door een laag schot, voorzien van ornamentaal snijwerk, afgescheiden van het schip. Tegen de noord-, oost- en zuidwand van het koor werd een lambrizing aangebracht met een vaste bank over de volle lengte van de muur. In het oostelijk deel van de ruimte staat een grote bolpoottafel waarvan het blad aan weerszijden uitgetrokken kan worden zodat de tafel zich uitstrekt over een groot deel van de koorbreedte. In de ruimte staan verder drie losse banken, eveneens uit de zeventiende eeuw.

Iets minder monumentaal, maar ook een fraaie eenheid, is de inrichting van het koor in Warffum (afb. 15) uit de achttiende eeuw. Aan de oostzijde staat een losse zware tafel waarbij aan weerszijden eenvoudiger tafels aansluiten die zich uitstrekken langs de noord- en zuidmuur met lambrizing en vaste banken, terwijl aan de binnenzijde losse banken staan.

Eenvoudiger is de vormgeving in Uithuizen (afb. 16) met in het koor een forse halfcirkelvormige tafel. Bij deze tafel staan twee langgerekte banken die geheel de vorm van de tafel volgen. Aan de oostzijde is een

29 E.H. ter KUILE: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Zuid-Holland. Eerste stuk: Leiden en westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage 1944) 210.

30 M.D. OZINGA: *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Groningen. Eerste stuk: Oost-Groningen* ('s-Gravenhage 1940).

31 R. STEENSMA: *Het gebruik van de hervormde kerken in Groningen* (Groningen 1974) met name 38-41.

plaats voor de predikant uitgespaard. Nog een stap verder is de inrichting zoals die tot de restauratie van 1953–1959 aanwezig was in het koor van Loppersum (afb. 17): eenvoudige tafels op een los onderstel en eenvoudige rechte banken met een plankier voor de voeten opdat men minder last zou hebben van kou uit de stenen vloer. Waarschijnlijk dateerde deze inrichting uit 1832 toen het koor door een glazen pui van het schip werd gescheiden. De inrichting van de overige ruimten bevindt zich op een schaal tussen Noordwolde en Loppersum.

In negen historische kerken was een avondmaalsruimte ingericht rond en vóór de kansel, die in deze kerken bijna steeds aan de oostzijde staat. Met uitzondering van de protestantse kerk van Oostwold, die uit 1775 dateert, betreft het alle middeleeuwse kerken, waarin de preekstoel op enig tijdstip na de Reformatie in het (voormalige) koor is geplaatst. Ook daar hechtte men aan de gewoonte in het koor het avondmaal te vieren en daartoe een aparte ruimte in te richten. De inrichting van de meeste van deze ruimten stamt uit de negentiende eeuw, bijvoorbeeld die te Noorddijk (afb. 19) met een achtzijdige bank rond een ‘rechthoekige’ tafel, en zal dikwijls tot stand gekomen zijn als de preekstoel van de zuidwand werd verplaatst naar de oostmuur.

In een aantal gevallen is bij de restauratie de avondmaalsruimte in het koor bewaard gebleven, maar werden de vaste banken, als de waarde daarvan gering was, door stoelen vervangen. Dit gebeurde in Huizinge (afb. 20), Leermens, Niebert, Noordlaren, 't Zandt en Zeerijp. In kerken als Loppersum en Leens werd de gehele oude inrichting verwijderd en kwam in het koor een nieuwe tafel in oude vorm te staan met daarbij enige losse banken in oude trant.

Uiteraard komt bij een dergelijk overzicht de vraag naar voren waarom de situatie in Groningen afwijkt van de rest van Nederland, of anders gezegd waarom men hier zo gesteld was op een aparte vaste ruimte voor de viering van het avondmaal. Mogelijk is de reden onder meer te zoeken in de nabijheid van Oost-Friesland dat grotendeels Luthers werd met in het koor een altaar. Ook kan de situatie in de Grote Kerk van Emden met de viering in het koor een rol gespeeld hebben, zoals die mogelijk ook van invloed was op de gang van zaken in de Martinikerk te Groningen. In de derde plaats kan een zekere gehechtheid aan de traditie een rol gespeeld hebben: de koorruimte had voor het besef van de kerk-gangers een zekere sacrale waarde omdat daar altijd het hoofdaltaar had gestaan. Afdoende zijn deze verklaringen niet, maar het blijft de vraag of grondiger onderzoek de oorzaken geheel bloot zal kunnen leggen.

8 Avondmaalsruimten in nieuwe protestantse kerken

In het voorgaande is bijna alleen gesproken over het gebruik van kerken die bij de Reformatie door de gereformeerden in gebruik genomen werden, dus oorspronkelijk gebouwd zijn voor de katholieke eredienst. Er zijn echter na de Reformatie ook verscheidene monumentale protestantse kerken

gebouwd en bij sommige daarvan is reeds bij de oorspronkelijke inrichting rekening gehouden met de viering van het avondmaal door een deel van de ruimte voor dit doel af te zonderen.

De kerk te Maassluis (1629–1639) is een goed voorbeeld van protestantse centraalbouw met vier identieke kruisarmen die aansluiten bij een vierkant middendeel. De preekstoel met doophek uit 1639 staat opgesteld tegen een der centrale vieringpijlers. De oostvleugel is ten behoeve van de avondmaalsviering op zijn halve diepte door een monumentaal koorhek uit 1660 van de kerkruimte afgescheiden. Het hek heeft aan de oostzijde het opschrift: SALICH SYNSE DIE GEROEPEN SYN TOT DEN AVONTMALE VANDE BRUYLOFT DES LAMS.

Volgens Ozinga³² diende vermoedelijk ook het oostelijk deel van de kerken in Hazerswoude en Moerkapelle, beide ca. 1660 gebouwd, voor de viering van het avondmaal want het was door een fraai gesneden 'koorhek' van de preekruimte gescheiden. In geen van beide kerken bleef echter de oorspronkelijke situatie bewaard. Toen in 1785–1787 in Zegwaard een nieuwe kerk gebouwd werd op een vierkant grondplan werd aan de oostzijde een rechthoekige travee uitgebouwd, wellicht deels op de grondslagen van het koor van de oude kerk, die diende voor de avondmaalsviering.³³

Bij elk van deze vier nieuwe protestantse kerken met een aparte ruimte voor de avondmaalsviering is deze aan de oostzijde geplaatst. De veronderstelling van Ozinga³⁴ dat men in Maassluis bij de keuze voor de oostvleugel een voortleven van de oude oriëntatie bij de kerkbouw mag zien waarbij het koor in katholieke kerken aan de oostzijde werd geplaatst, mag derhalve uitgebreid worden naar de andere drie.

9 Conclusie

De gereformeerden vierden het avondmaal in dat deel van de kerk dat daartoe uit praktische overwegingen het meest geschikt was, maar hadden daarbij wel een zekere voorkeur voor het koor van de kerk. Dit blijkt uit het gebruik van het koor van stadskerken, de inrichting van een vaste avondmaalsruimte in vele Groninger dorpskerken alsook uit de afzondering van een avondmaalsruimte in het oostelijk deel van nieuwe protestantse kerken. Hierbij zal zowel de praktische omstandigheid dat het koor na verwijdering van het hoofdaltaar leeg was alsook een zekere gewoonte een rol gespeeld hebben.

32 M.D. OZINGA: *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot franschen tijd* (Amsterdam 1929) 111.

33 OZINGA: *De protestantsche kerkenbouw in Nederland* 136.

34 OZINGA: *De protestantsche kerkenbouw in Nederland* 49.

Summary

During the Reformation of the second half of the sixteenth century most of the Roman Catholic churches in the Netherlands were taken over by Reformed congregations. These congregations celebrated the Lord's Supper several times a year, and thus had to find a space large enough to accommodate the large number of participants in this sacrament. Reformed Protestant Churches do not have regulations governing the celebration of the Lord's Supper. In the beginning, the celebrants were either seated at tables or came and went after receiving the sacrament, but in time the latter form disappeared and the celebration at the table became standard practice.

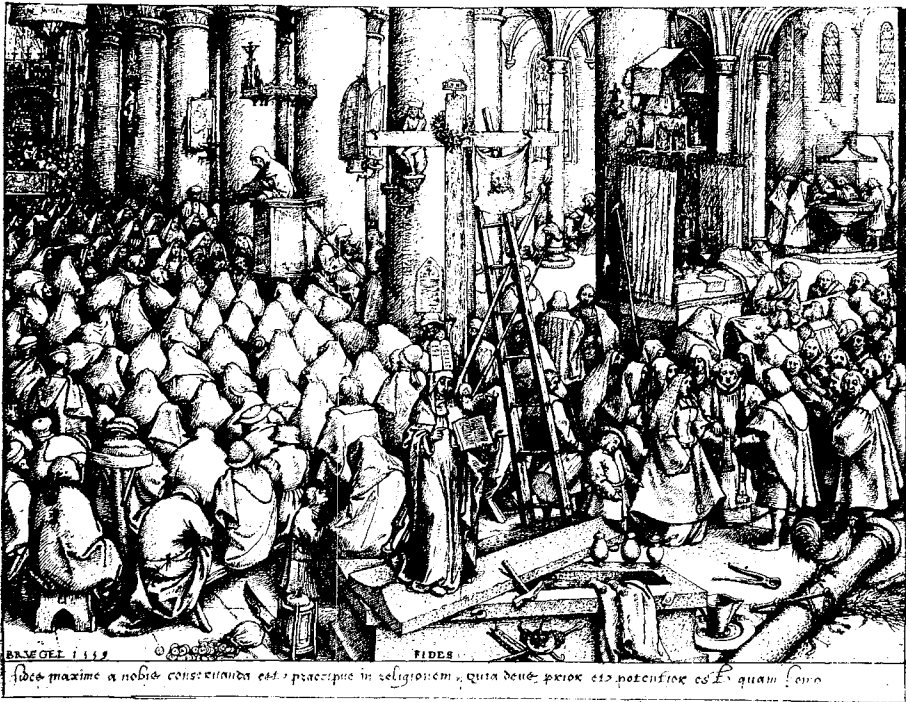
If the congregation wished to celebrate the Lord's Supper in this way, long tables were set up constructed from boards on trestles that were removed again afterwards. The place of these tables varied, but in large churches the most usual site was the nave in front of the baptismal screen. In other cases, the transept, a side aisle, or the choir aisle was used for the celebration. The selection of the site was not based on liturgical grounds: the congregation simply used the space that was best suited for the purpose. In several city churches, however, the choir was set aside for the celebration of the Lord's Supper, and therefore often furnished with permanent tables and benches. Thus, the celebration of the sacrament as practised in Roman Catholic times was continued, albeit differently.

In village churches, too, the table was set up where there was most space or where sufficient space could be created. Often this was the wide central aisle between the two rows of benches. This practice is still in use in various churches, particularly in Friesland. In village churches the Lord's Supper can be celebrated in the choir, too, but this is usually not separated from the nave by means of a screen, contrary to the situation in city churches. A special case is the province of Groningen, where permanent spaces for the Lord's Supper have been created in 35 churches, in almost all cases in the choir.

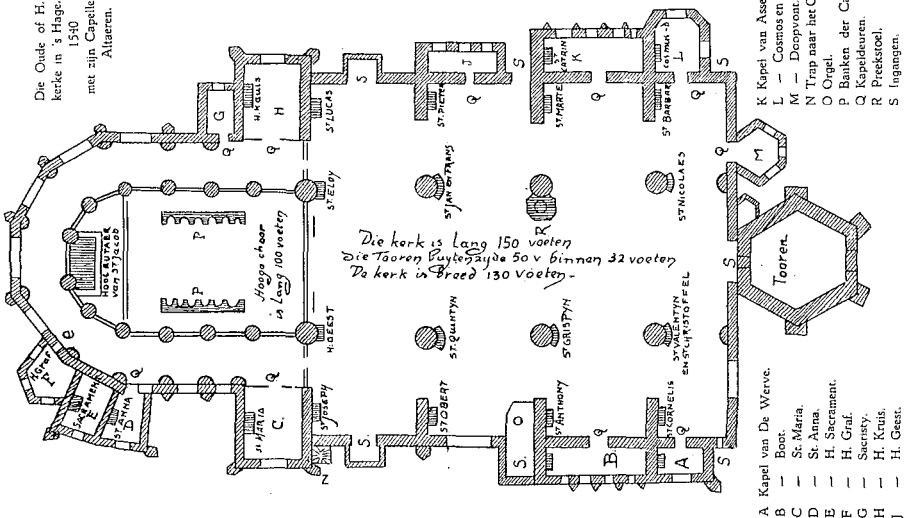
After the Reformation several monumental Protestant churches have been built. The architects of some of these churches took the celebration of the Lord's Supper into account and designed a separate space for this purpose, always on the east side of the church.

Reformed congregations celebrated the Lord's Supper in the part of their churches that was most suited for it, but they slightly preferred the choir, out of habit or a sense of tradition.

Correspondentieadres: Dr. R. Steensma, Instituut voor Liturgiewetenschap, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, 9712 SL Groningen.

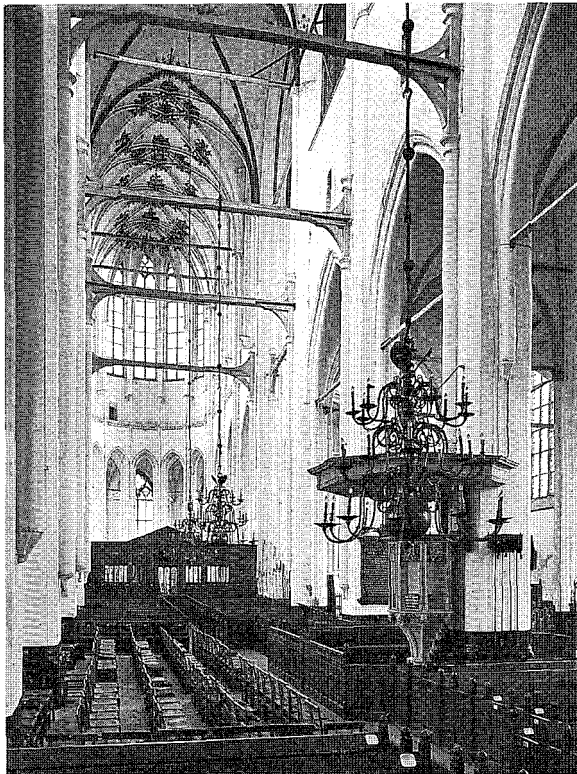
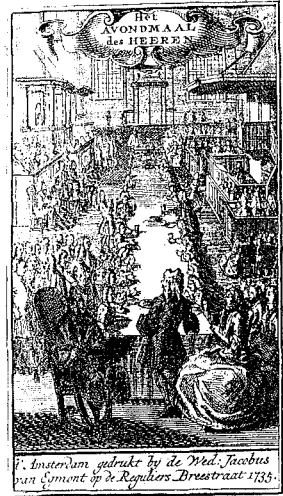

Die Oude of H. Jacobskerke in 's Hage, 1540 met zijn Capellen en Altaren.

Afb. 1. Pieter Breughel, 'Fides', 1559.

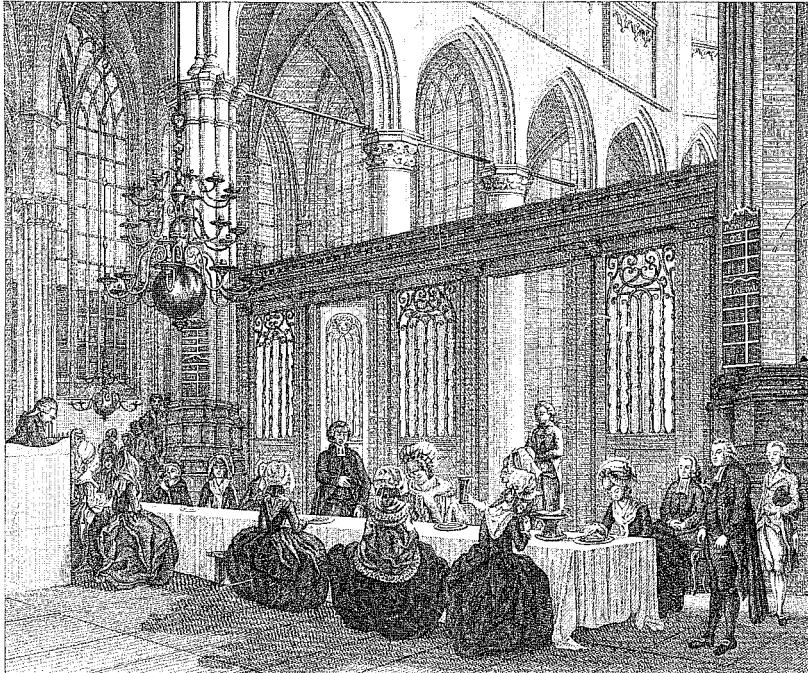
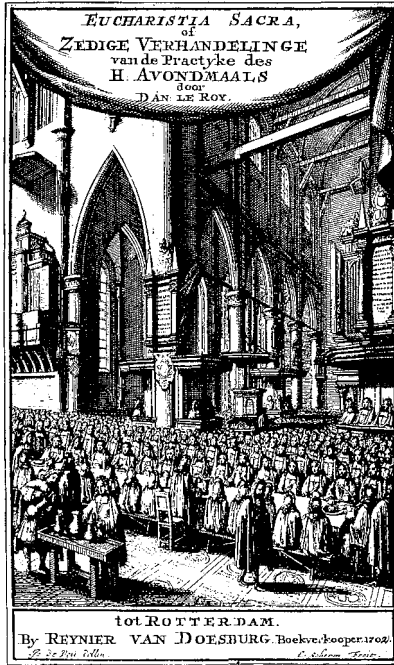
Afb. 2. Den Haag, St. Jacobskerk, plattegrond uit 1540.

Afb. 3. Titelbladen van een verhandeling over het avondmaal, 1675, 1723 en 1735.

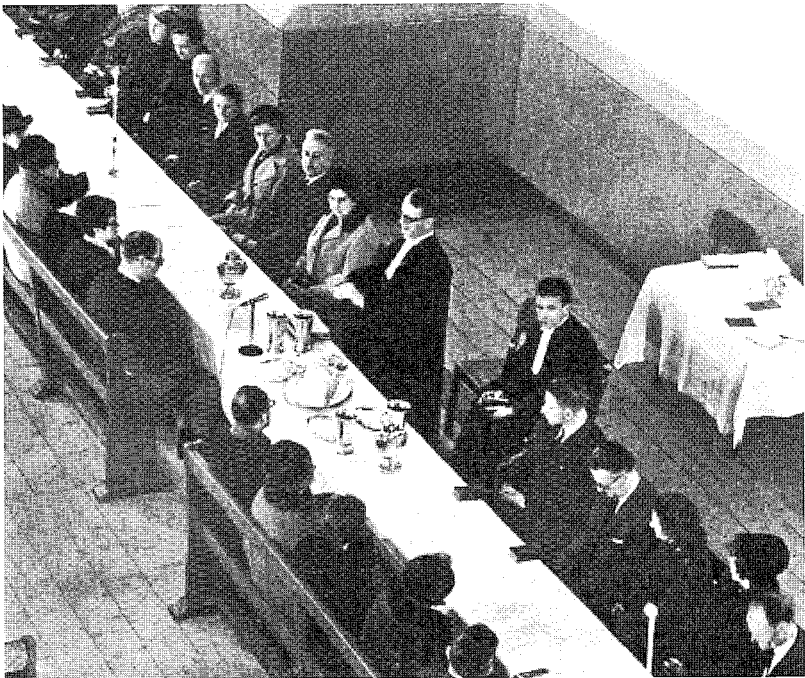
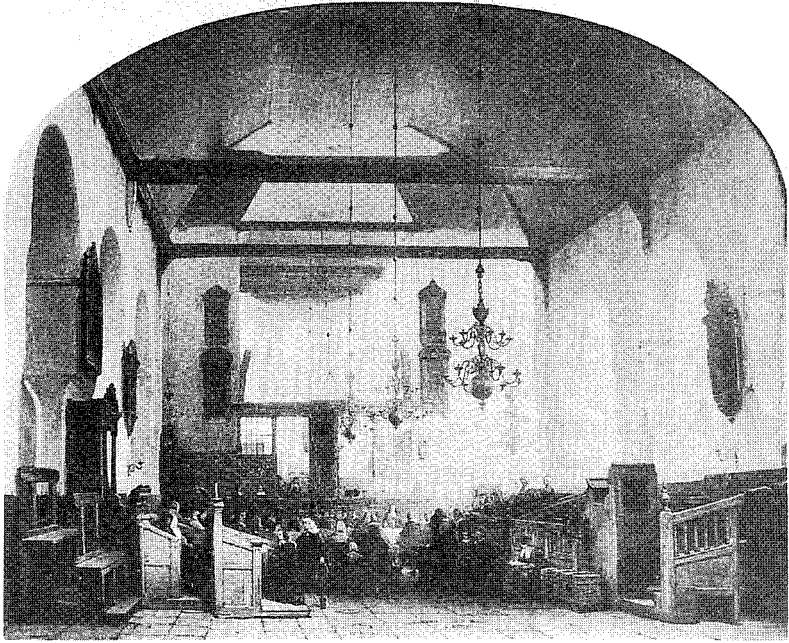
Afb. 4. Kampen, Bovenkerk, interieur van het schip naar het oosten.

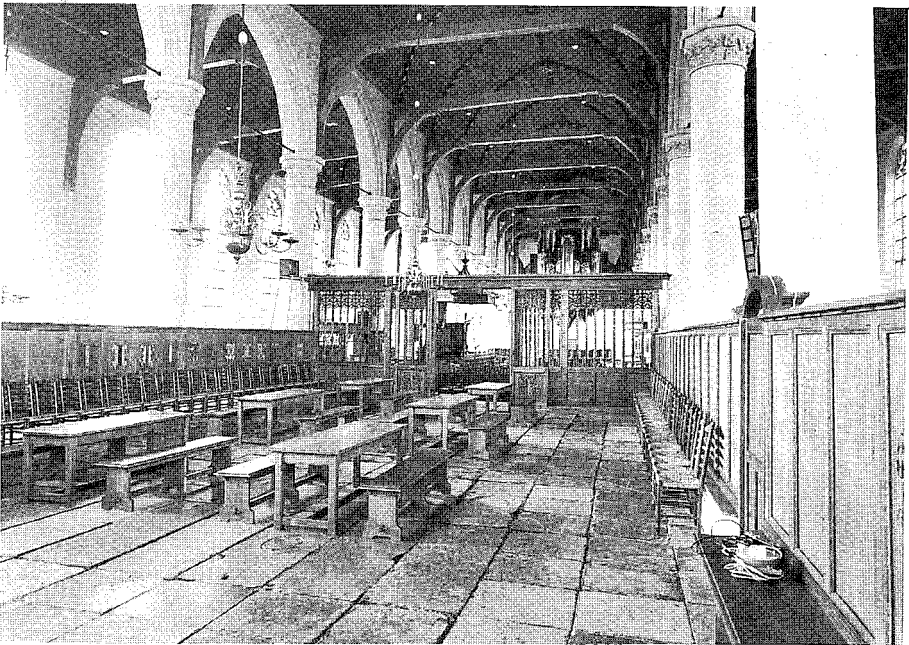
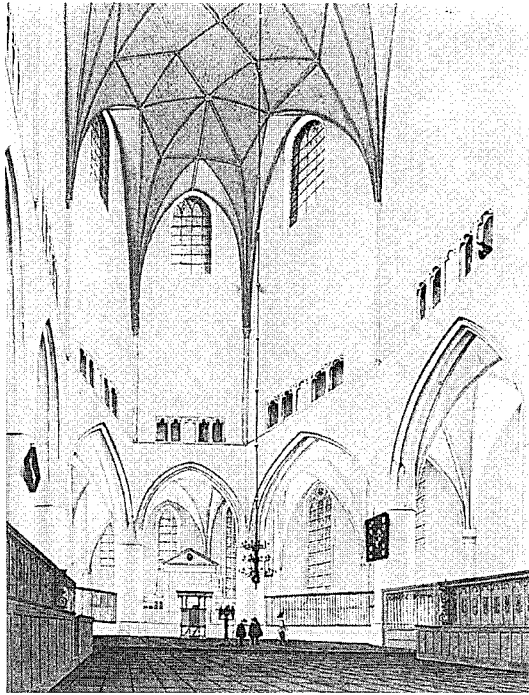
Afb. 5. Titelblad van een verhandeling over het avondmaal, 1702.

Afb. 6. Avondmaalsviering van de vrouwen in de Oude Kerk te Amsterdam. Gravure van C. Philips Jr. uit 1784 naar een ontwerp van P. Wagenaar Jr.

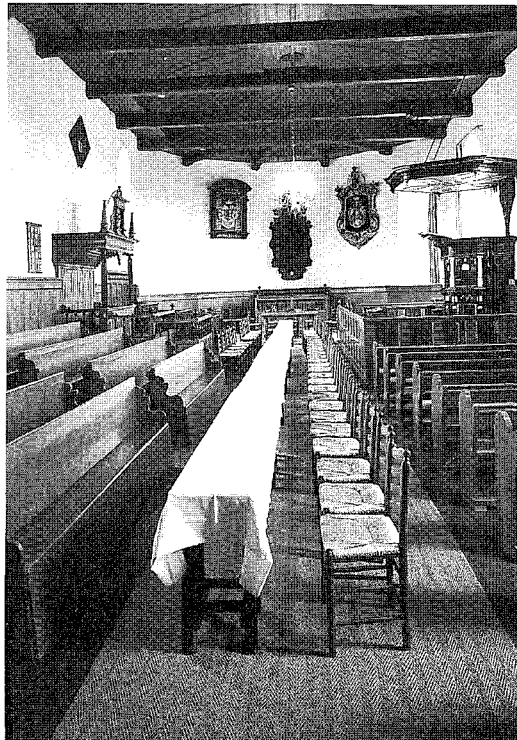
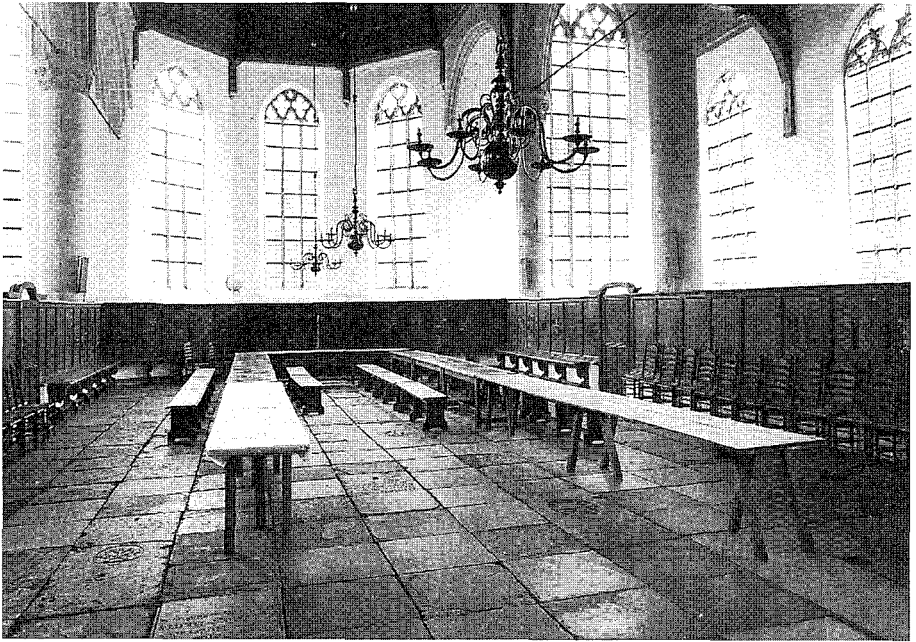
Afb. 7. Avondmaalsviering in de Geertekerk te Utrecht. Schilderij van J. Bosboom uit 1852.

Afb. 8. Avondmaalsviering in een zijbeuk van de Akerk in Groningen, ca. 1965.

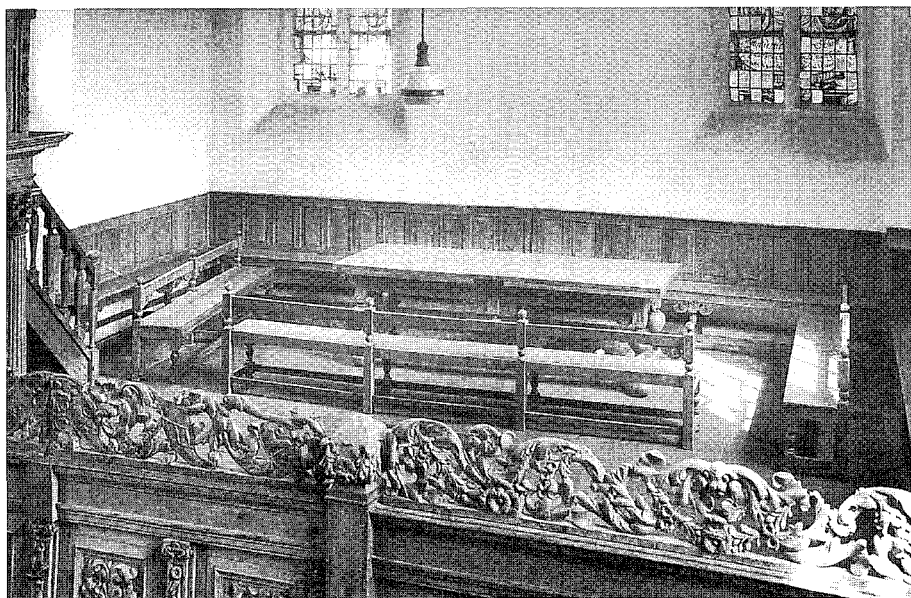
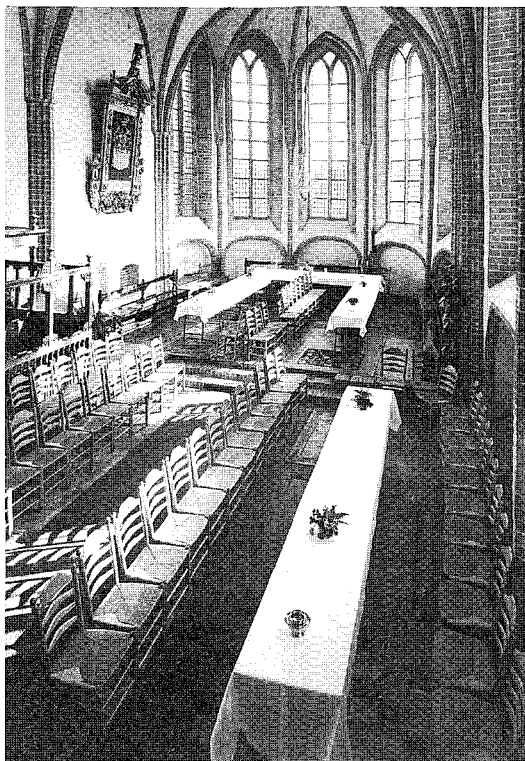
Afb. 9. Haarlem, St. Bavokerk, interieur van het koor 1660. Schilderij van Pieter Saenredam.

Afb. 10. Monnickendam, Grote Kerk, interieur van het koor.

Afb. 11. Monnickendam, Grote Kerk, interieur van het koor met avondmaalsopstelling.

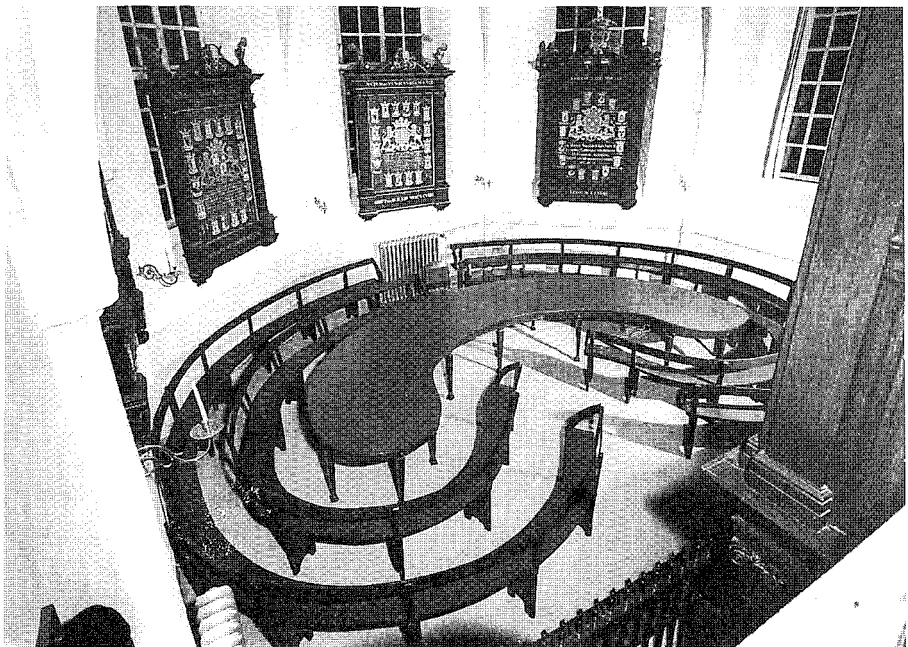
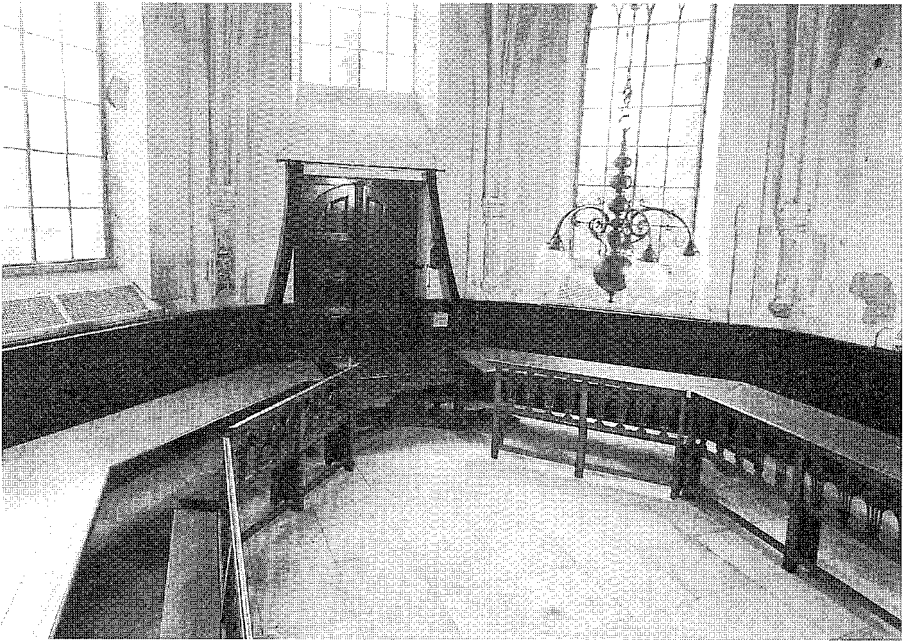
Afb. 12. Oenkerk, interieur naar het oosten met avondmaalstafel.

Afb. 13. Kollum, interieur van het koor met avondmaalstafel.

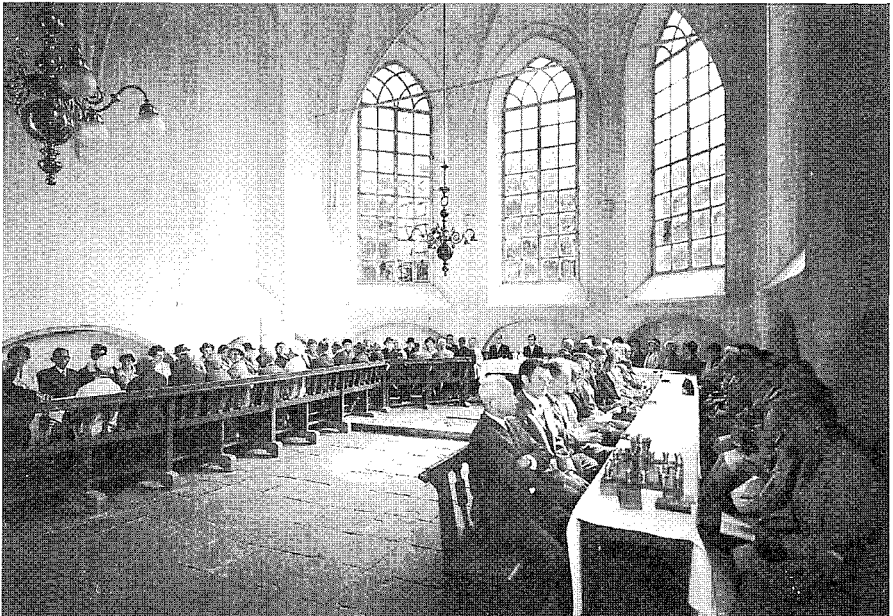
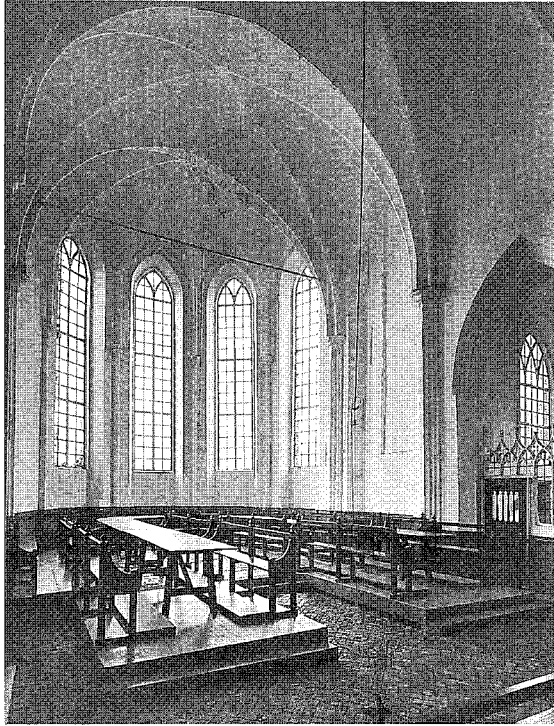
Afb. 14. Noordwolde (Gr.), vaste avondmaalsruimte in het koor.

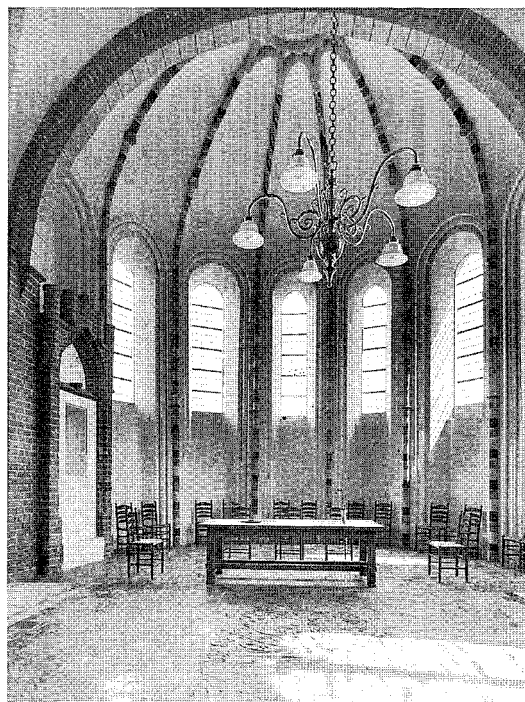
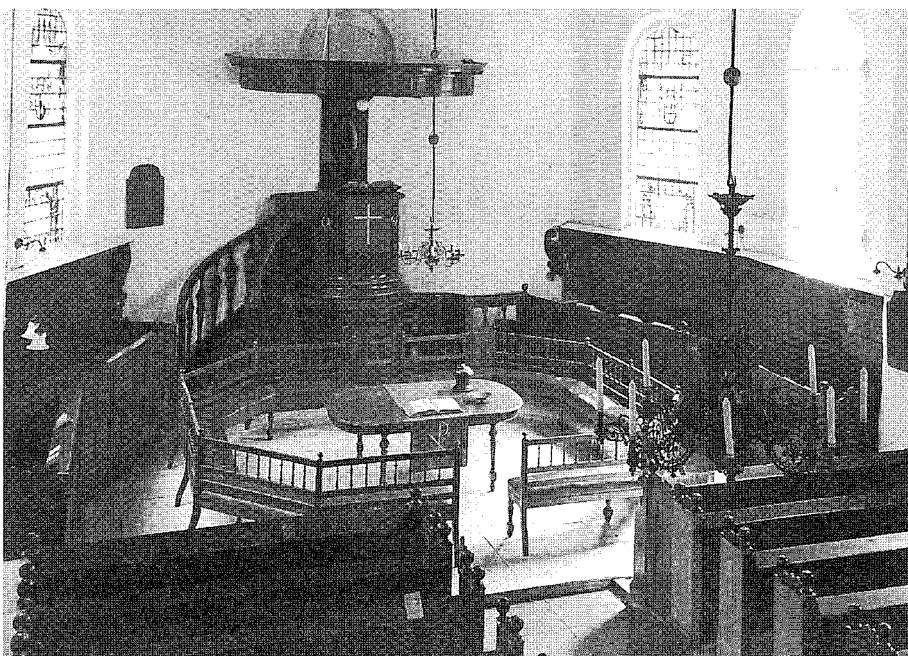
Afb. 15. Warffum, vaste avondmaalsruimte in het koor.

Afb. 16. Uithuizen, vaste avondmaalsruimte in het koor.

Afb. 17. Loppersum, vaste avondmaalsruimte in het koor vóór de restauratie van 1953–1957.

Afb. 18. Middelstum, avondmaalsviering in het koor, 1975.

Afb. 19. Noordijk, vaste avondmaalsruimte vóór de preekstoel.

Afb. 20. Huizinge, inrichting van het koor als avondmaalsruimte na de restauratie van 1960–1963.